

مخطوطاتی موسیقایی در بغداد

عادل کامل آلوسی

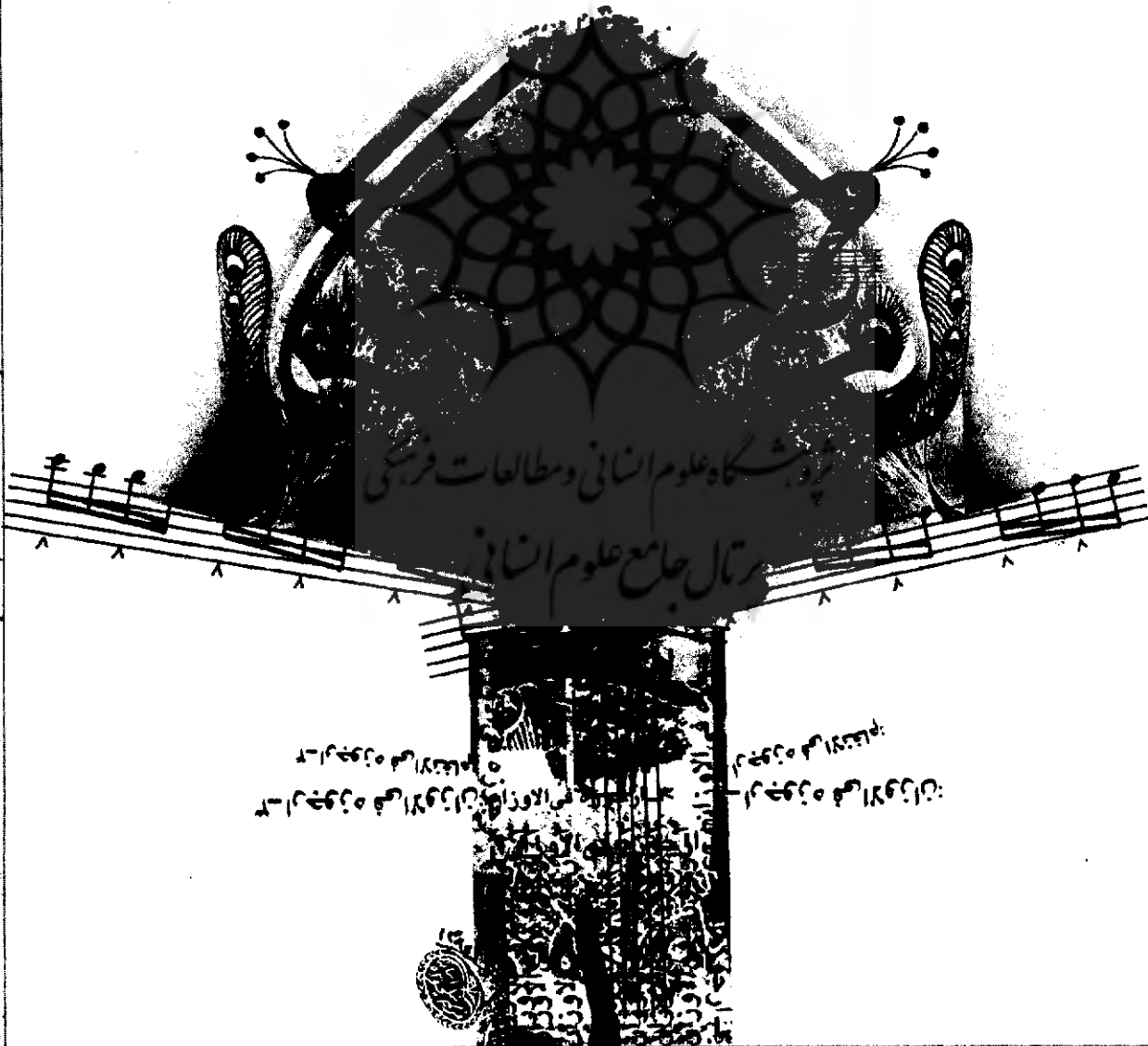
ترجمه: حسین علیبقیان

کارشناس زبان و ادبیات عرب

اشاره به:

این کتاب در مورد مخطوطات موسیقایی در بغداد است که در کتابخانه جامع علمیه اسلامی بغداد نگهداری می‌شود. این مخطوطات شامل نت‌های موسیقی و توضیحاتی در مورد آنها است. این کتاب به بررسی این مخطوطات و ارائه توضیحاتی در مورد آنها می‌پردازد. این کتاب به زبان عربی نوشته شده است و ترجمه آن به زبان فارسی است.

مقام موسیقایی
پیشگامان موسیقی ایران
۱۳۸۱

پیشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
سال جامع علوم انسانی

۱۳۸۱ هجری قمری
۱۳۸۱ هجری قمری
۱۳۸۱ هجری قمری

مقدمه:

۱- دست‌نوشته‌های موسیقی عرب، زودهنگام شناخته شد. زمانی که در آنجا امهات کتب میراث اسلامی انتشار یافتند. اما این دست‌نوشته‌ها همواره به همان وضعیت اولیه باقی ماندند و پژوهشگران آن قدر که به دیگر شاخه‌های فرهنگ اسلامی توجه و اهتمام کرده به این مخطوطات عنایت ننموده‌اند.

کتابخانه‌های اروپایی و شرقی، صدها نسخه نفیس موسیقایی را دارا هستند و البته آنچه از میان این نسخه‌ها، تصحیح و انتشار یافته در قیاس با آن نسخه‌ها بسیار کم‌اند. نسخه‌هایی که بعضاً تاکنون شناسایی هم نشده و از اینها جز در حد اسامی مذکور در فهرست ابن ندیم و برخی کتب اعلام و سیره، مشخصات دیگری سراغ نداریم. بحث پیرامون نسخه‌های موسیقایی، موضوعی است که در زبان عربی همواره بکر مانده است چرا که مراجع آن همان نسخه‌ها هستند. نسخه‌های خطی و قدیمی در علم موسیقی خواه آنها که تصحیح شده و انتشار یافته و خواه آنها که خطی باقی مانده و جزء میراث موسیقی عربی قلمداد می‌شوند^(۱)، مؤلفان و مصنفان آن بسیار بوده که در کتب تاریخی و فهرس قدیمی عربی به اسامی آنها اشاره شده است. سرآغاز تحقیق و تألیف جدی در موسیقی زمانی بود که یونس کاتب (ت ۱۴۸ هـ / ۷۶۵ م) کتاب (الآغانی) که ابوالفرج اصفهانی آن را اولین کتاب عربی در موسیقی دانسته، نگاشت و پس از آن، کتب دیگری به نگارش درآمد که^(۲) بیشترین آنها از بین رفته و یا در زیر انبوه خرابه‌های تمدن عربی که در پی هجوم وحشیانه مغول به بغداد رخ داده، مدفون شده‌اند.

آنچه از این نسخه‌ها در پیش روی ماست، بخشی از دست‌نوشته‌های زیاد موسیقی عربی است که در کتابخانه‌های مختلف اروپایی پراکنده بوده و ما توانسته‌ایم بر آن وقوف یابیم. ۲- نسخه‌هایی که هم‌اکنون معرفی می‌شوند شامل نسخه‌های عکسی موسیقایی هستند که کتابخانه اداره فنون موسیقی وزارت فرهنگ و تیلیفات، آنها را به دست آورده است. برخی از این نسخه‌ها، تصحیح و انتشار یافته و برخی نیز با وجود اهمیت زیادی که در تراث موسیقی عربی دارند هنوز به دست تصحیح و نشر سپرده نشده‌اند. این نسخه‌ها از کتابخانه‌های مختلف دنیا عکس‌برداری شده‌اند. انجام این مهم به دست صاحب اصلی آنها، استاد زکریا یوسف بوده که پس از وفاتش این مجموعه را به کتابخانه یادشده، سپرد. سپس برای گسترش این مجموعه از دست‌نوشته‌ها، سعی کردیم که نسخه‌های عکسی دیگر کتابخانه‌های عمومی و شخصی عراق را نیز به آن بیفزاییم. برخی از این نسخه‌ها در برخی دیگر در هم آمیخته‌اند و بیشترین آنها فاقد نام مؤلف و کاتب و تاریخ تألیف و کتابت هستند که در راستای تکمیل این نواقص، به منابع و مصادر مختلف مراجعه کردم و تا حد امکان برخی نواقص و کاستیها برطرف شد.

۱- الادوار فی التألیف:

به اصل این کتاب و مؤلف آن پی نبرده‌ایم. در بسیاری از جنبه‌ها، شبیه کتاب الادوار ارموی است. این نسخه فاقد اسم کاتب و تاریخ نسخه بوده و به خط معمولی (مرسوم)، کتابت شده است.

۲- الادوار فی معرفه النغم و الادوار:^(۳)

از صفی‌الدین عبدالؤمن البغدادی (۶۹۳ هـ / ۱۲۹۴ م)^(۴). این کتاب از ذخایر آثار موسیقایی باقی‌مانده در موضوع شناخت نغمه‌ها، نسبت ابعاد (فاصله‌ها) و ادوار ایقاع (ضرب) می‌باشد و از ظریف‌ترین رسائل فنی در تعریفات و توصیفات موسیقایی به شمار می‌رود. مؤلف، این کتاب را در پانزده فصل، سامان داده^(۵) و دکتر حسین علی محفوظ قبلاً این نسخه را منتشر کرده است (بغداد ۱۹۶۱). این نسخه از کتابخانه السلطان احمد الثالث بوده و به تاریخ (۷۲۶ هـ / ۱۳۲۵ م) کتابت شده است. نسخه‌های موجود دیگر آن بدین قرارند:

الف) نسخه‌ای واضح‌الخط که فاقد اسم کاتب و تاریخ کتابت است؛

ب) نسخه‌ی آکسفورد که دارای خطی زیبا و فاقد تاریخ کتابت است؛

ج) مستسخ از نسخه‌ی مکتوب به خط سید عبدا... سهروردی به تاریخ (۷۲۷ هـ) که کتابت آن در شعبان سال ۱۳۰۸ هجری به قلم السید یوسف به پایان رسیده است؛

د) نسخه‌ی استانبول که به خط نسخ زیبا به سال ۶۳۳ هجری کتابت شده است.

۳- ارجوزه فی الاوزان:

به اسم ناظم این ارجوزه پی نبرده‌ایم. اول آن ناقص بوده و با این ابیات شروع می‌شود:

و بعد فاسم یا صحیح الفهم

ارجوزه ببشره فی النظم

منها موازین الکلام المنتظم

و وزن زحمات الضروب المنتظم

اعلم بأن زنه الکلام

فی حرکات صیغه النظام

این ارجوزه به خط واضح، کتابت شده است.

۴- ارجوزه فی الانغام:

از ناصرالدین بن اللخمی است^(۶) و با این ابیات شروع می‌شود:

الحمد... ولی الحمد

هادی الاتام من سلیل الرشد

و افضل الصلاه و التسلیم

علی النبی المصطفی‌الکریم

این نسخه با خط واضح نگاشته شده و فاقد اسم کاتب و تاریخ کتابت است. در پایان آن شرحی از ابیات، آمده است.

۵- ارجوزه (مبارکه) فی شرح النغمات:

از شیخ جمال‌الدین عبدا... بن خلیل الماردینی یا (الماردانی)

شافعی؛ (به جهت انتساب به مسجد مردان در قاهره ۸۰۹ هـ). این رساله، شامل قصیده‌های است که به شیوه موشحات به نظم کشیده شده است با این مطلع:

کم بات یرصد ناضری
بدر کغض ناضر

نسخه، واضح الخط است.

۶- الانغام فی معرفه الانغام:

از شمس‌الدین الصیداوی (قرن ۸ هـ)؛ شامل تخطیطات و دوایر و حقول می‌شود. سرآغاز آن چنین است:

و من یقل ان لها مثالا
منه او قد ادعی محالا

خط آن به نسخ زیبا و واضح است و از نسخه اصلی در خزانه حکیم اوغلوعلی پاشا در ترکیه عکس برداری شده است. این نسخه فاقد اسم و تاریخ ناسخ است.

۷- اوراق متفرقه فی الموسیقی:

از تعدادی کتابخانه‌های اروپایی جمع‌آوری شده و شامل تخطیطات و دوایر اوزان موسیقی و تصویرهایی از آلات موسیقی قدیم می‌شود.

۸- بلوغ المنی فی تراجم اهل الغنا:

از محمد افندی الکنجی؛ رساله‌ای است در موسیقی و نغمات و اوزان؛ آغاز آن چنین است:

«بسم... یا فتاح الحمد... الذی زین من اختاره...»

۹- حاوی الفنون و سلوه المحزون:

از ابوالحسن محمد بن الحسن معروف به ابن الطحان (قرن پنجم هجری). این کتاب در تاریخ موسیقی عربی اهمیت ویژه‌ای دارد زیرا از تألیفات جدی در این زمینه بوده و مؤلف آن اهل صنعت موسیقی. کتاب، موسیقی را از ناحیه عملی بررسی می‌کند و شامل دو قسمت صنعت و ذکر آلات و اوتار (وترها) می‌شود. روش مؤلف در ارائه مطالب، با روش دانشمندانی چون کندی و فارابی و ابن سینا متفاوت است.

تصحیح کامل این کتاب که توسط مرحوم زکریا یوسف به انجام رسیده را ملاحظه کرده‌ام. این تصحیح همچنان نزد خانواده آن مرحوم نگهداری می‌شود.

۱۰- الدرالنظیم، المعروف به (ارشاد القاصد الی اسنی المقاصد):

از شمس‌الدین محمد بن ابراهیم بن ساعد الاکفانی (۷۴۹ هـ).^(۳) این کتاب شبیه دایره‌المعارف کوچکی در علوم موسیقی است. خطش معمولی است و فاقد تاریخ است.

۱۱- الرسالة الشرفیه:

اثر صفی‌الدین الارموی (در گذشته ۶۹۳ هـ - ۱۲۹۴ م)، از شهره‌ترین موسیقی‌دانان عرب و ماهرترین نوازندگان عود. مشهور است که وی گامهای رایج موسیقی عربی که قبلاً تداول داشته را تغییر داده است. رساله شرفیه از مهم‌ترین کتب میراث موسیقی عربی است که در اواخر عصر عباسی تألیف یافته

است.^(۴) صفی‌الدین همچنین تألیفات دیگری دارد.^(۵) این رساله توسط استاد هاشم الرجب تصحیح شده است. وی این تصحیح را به آکادمی عربی موسیقی ارائه داده است. در آنجا آورده که استاد زکریا یوسف، تصحیحی از این رساله را به دست داده و من از این تصحیح بی‌اطلاعم.

نسخه‌های موجود دیگر این رساله بدین قرارند:

الف) نسخه کتابت‌شده در بغداد به سال (۶۷۴ هـ / ۱۲۷۶ م) به قلم ساجوستانی با خط نسخ زیبا؛

ب) نسخه ناقص‌الآخر با خط مرسوم که فاقد تاریخ کتابت و اسم کاتب است؛

ج) نسخه آکسفورد به قلم ماردینی که واضح الخط است؛

د) نسخه‌های تازه به خط فارسی معمولی که دارای تملکات زیادی است؛

ه) نسخه‌های به خط مرسوم به تاریخ ۱۰۱۴ هـ.

و) نسخه برلین که فاقد تاریخ کتابت است.

۱۲- الرسالة فی علم الانغام:

اثر شهاب‌الدین العجمی (متوفی در اواخر قرن ۱۵ هـ). آغاز رساله: «بسم... الحمد لله رب العالمین.. فهذه رساله فی علم الانغام من ادوار شهاب‌الدین العجمی، و کیف رکب اصل الاصول و هو الرست...»

این رساله شامل ۱۵ برگ است و به خط معمولی و مرسوم کتابت شده است.

۱۳- الرسالة الفتحیه فی الموسیقی:

از محمد بن عبدالحمید اللادقی (در گذشته ۹۰۰ هـ / ۱۴۹۵ م).^(۶) این رساله از مشهورترین آثار خطی در موسیقی عربی به شمار می‌رود. لادقی معاصر سلطان بایزید بن محمد عثمانی بوده و این کتاب را به وی اهدا کرده است.^(۷) این اثر شامل یک مقدمه و تعدادی فصل است و کاتب آن علی بن خلیل به سال ۸۹۰ هجری یعنی در زمان حیات مؤلف، آن را کتابت کرده است.^(۸)

۱۴- الرسالة فی علم الموسیقی:

از فتح... الشیروانی (۸۹۱ هـ). این رساله را مؤلف به سلطان محمد فاتح بن مراد ثانی عثمانی تقدیم داشته است. نیز از بهترین تألیفات در نوع خود به شمار می‌رود. موضوعات مورد بررسی شامل: قواعد صوت، انواع آلات دارای یک وتر، ابعاد (= فواصل)، انواع، گامها، مقامات، اوزان، شعبه‌ها و ضربها و... می‌شود. همچون آرای دانشمندان صاحب اثر در موسیقی همچو فارابی، ابن سینا و صفی‌الدین مورد اشاره و نقد قرار گرفته است. این رساله به خط معمولی واضح، کتابت شده است.

۱۵- الرسالة فی علم الموسیقی:

این رساله مجهول المؤلف است. آغاز آن: «بسم... الموسیقی علم یبحث عن اصول النغم من حیث تتألف و تتناظر و عن احوال الازمنه المتخلله بینها...». این نسخه فرسوده است و فاقد اسم کاتب و تاریخ کتابت. نیز شامل ۵ ورق بوده و به خط

معمولی نگاشته شده است.

۱۶- الرسالة فی معرفه النغمات الثمان:

مجهول المؤلف؛ رساله‌ای در نغمات هشتگانه و شرح آنها. این رساله را فارمر همراه با مقدمه و ملاحظات، به چاپ رسانده است. نیز آن را در مجله الجمعیه الملکیه الآسیویه (شماره آوریل ۱۹۳۱) و (ژانویه ۱۹۳۲) به زبان انگلیسی ترجمه کرده است.^(۱۷)

۱۷- الرسالة فی الموسیقی:

این رساله که شامل دو ورق می‌شود و به خط معمولی کتابت شده فاقد اسم مؤلف است.

۱۸- الرسالة فی الموسیقی:

فاقد اسم مؤلف؛ آغاز آن چنین است: «... اما بعد، يقول العبد الفقیر الاستاذ عبدالقادر عفا... عنه فی ذکر الانغام و اصواتها...». این رساله به خط عادی کتابت شده است.

۱۹- الرسالة فی الموسیقی:

از صفری (۷۶۴ هـ)؛ آغاز آن: «الحمد لله الذی خلق الانسان لمعرفته و الهمة جواهر حکمته و شرفه بنطق اللسان». آخر این نسخه در برگیرنده ارجوزه ماردینی بوده و در جامع اموی استنساخ شده است.

۲۰- الرسالة الكبرى فی التألیف یا الكتاب الاعظم فی التألیف:

رساله کوچکی شامل ۱۳ صفحه که به خط نسخ معمولی کتابت شده است و از رسائلی است که پژوهشگران و از جمله فارمر آن را به کندی نسبت داده‌اند.^(۱۸) و این به جهت تشابه کامل آن با رسائل سابق کندی بوده است اما ترجیحاً می‌توان گفت این رساله همانی است که ابن ندیم و قفطی و ابن ابی اصیبه با عنوان: الرسالة الکبری فی التألیف از آن یاد کرده‌اند.

این رساله شامل بررسی نغمات و الحان همراه با تفصیلات و برهین می‌شود.^(۱۹) نیز فصلی را با این عنوان داراست: «العلل النجومیه و فیها یبین الکندی وجود علاقه بین الموسیقی و الافلاک کما تحدث عن اوتار العود». این اثر از رسائل مهم به شمار می‌رود زیرا شامل تمرین نواختن عود بوده و نیز به شیوه موسیقی معروف آن زمان مدون شده است.^(۲۰) این نسخه، عکسی است از نسخه اصلی برلین، ضمن مجلدی که شامل تعدادی از رسائل به شماره ۵۵۳۰ می‌شود. استاد زکریا یوسف در خلال کتابش (مؤلفات الکندی الموسیقیه) آن را تصحیح و به چاپ رسانیده است.^(۲۱)

۲۱- الرسالة الکندی فی خبر تألیف الالحان:

از فیلسوف، یعقوب بن اسحاق الکندی (۲۶۰ هـ / ۸۷۳ م).^(۲۲) نسخه عکسی از لایبزیک به سال ۱۹۳۱ میلادی؛ منقول از نسخه موزه بریتانیا مکتوب به سال ۶۲۱ هجری در دمشق. ابن ندیم به این رساله اشاره داشته است.^(۲۳) حاوی مجموعه‌ای از رسائل موسیقایی به دو زبان عربی و فارسی و شامل ۷ صفحه به خط فارسی ظریف بوده و اول آن افتادگی دارد. تفصیل مطالب

در مورد این رساله را استاد زکریا یوسف در کتابش (مؤلفات الکندی الموسیقیه) صفحه ۱۲ به دست داده است. موضوع این رساله در صناعت تألیف [الحان] است و عنوان کتاب را خود کندی انتخاب کرده و ابن ندیم نیز به آن اشاره کرده است.

این رساله شامل تعدادی مقاله و فصول و بر اساس تقسیم‌بندی معهود در دیگر رساله‌ها می‌شود. کندی در آن به بررسی ابعاد، اجناس، جموع، مقامات، انتقالات و تألیف آهنگ پرداخته است. نسخه خطی این رساله در دنیا یکی بیش نیست. نیز این از مهم‌ترین رساله‌های کندی در موسیقی به شمار می‌رود. این رساله را دکتر روبرت لاکمان (شرق‌شناسی) و دکتر محمود حنفی با ترجمه آلمانی آن به چاپ رسانیده‌اند. استاد زکریا یوسف نیز آن را در ضمن مؤلفات موسیقی کندی به بغداد در سال ۱۹۶۲ انتشار داده است.

۲۲- الرسالة الکندی (مختصر الموسیقی فی تألیف النغم و صنع العود):

کندی این رساله را به جهت احمد بن معتصم نگاشته است. این رساله کوچک شامل ۶ صفحه به خط نسخ معمولی و غیر مضبوط می‌باشد و شامل بررسی الحان و صوت و فرق بین صوت / صدا و طنین و بین لحن و تلحین (آهنگ‌گذاری) می‌شود.^(۲۴) این رساله، منسوب به کندی بوده و ترجیحاً می‌توان گفت همان رساله‌ای است که ابن ابی اصیبه با همین عنوان از آن یاد کرده است.^(۲۵)

فارمر نوشته: این رساله برای مستشرقین تا سال ۱۹۲۶ ناشناخته بود. در همان سال بود که این رساله کشف شده و به کندی منسوب شد.^(۲۶) نسخه، عکسی از نسخه برلین به شماره ۵۵۳۱ است و زکریا یوسف در ضمن (مؤلفات الکندی الموسیقیه) آن را تصحیح و به چاپ رسانید.

۲۳- زین الالحان فی التألیف الاوزان:

از لاذقی (ت ۹۰۰ هـ / ۱۴۹۵ م) صاحب (الرساله الفتحیه). این کتاب کوچک، حاوی اطلاعاتی مهم در انغام و اصول آن است.

۲۴- شرح الادوار (المعروف به شرح مولانا مبارک شاه):^(۲۷)

اثر علی بن محمد بن علی، معروف به شریف جرجانی - (۸۱۶ هـ / ۱۴۱۳ م)؛ فیلسوف و از کبار علمای عربیت و دارای تألیفات بسیار که سخاوی بدانها اشاره داشته است.^(۲۸) این کتاب شرح کتاب الادوار صفی‌الدین ارموی بغدادی (ت ۶۹۳ هـ / ۱۲۹۴ م) بوده اما حاوی توضیحات و اطلاعات زیادی است. سخاوی به اهمیت این شرح، اشاره داشته است.^(۲۹) وجه تسمیه آن به شرح مولانا مبارک شاه (زنده به سال ۷۷۷ هـ)، این بوده که وی استاد جرجانی و شیخ او بوده است.^(۳۰) مؤلف کتابش را به شاه شجاع (پادشاه شیراز) (ت ۷۸۸ هـ) تقدیم کرده است.^(۳۱) فارمر از آن چنین گفته: «... در حقیقت بخش بزرگی از این رساله دلچسب، یافت نشده، جز کتاب الموسیقی الکبیر فارابی».

این شرح شامل ۱۵ فصل می‌شود. چنان که کتاب صفی‌الدین نیز چنین است اما آرا و افکار مبتکرانه زیادی - خاصه در قواعد

صدا - به چشم می آید. این نسخه از نسخه اصلی کتابخانه لندن فاکسمیمه شده و دارای خط زیبایی است. نسخه دیگر آن همان نسخه استانبول (کتابخانه سلطان احمد ثالث) به خط عبدالملک بن بدر العاصی البلیخی مکتوب به سال ۸۲۸ هجری می باشد.

۲۵- شرح ارجوزه الاتغام للارلی: (۲۸)

اثر شیخ ابوعلی... بدرالدین الارلی (۷۲۹هـ) که اسم شارح آن معلوم نگردید. این ارجوزه به سال ۷۲۹ هجری / ۱۳۲۸ میلادی به رشته نظم کشیده شده است. ذکر شیخ ارلی در متون عدیده تاریخی رفته است. (۲۹) این شرح پیرامون ارجوزه‌ای است با این مطلع:

الحمد لله على انعامه

حمد يكافى الفضل فى اقسامه

ثم الصلاة والسلام التالى

على النبى احمد و الال

این شرح شامل مسائلی که ناظم بدان پرداخته نیز می شود همچون:

۱- شناخت اصول نغمه‌ها / نغمه‌پردازی؛

۲- تناسب بین اصول و ارکان و اخلاط [چهار گانه]؛

۳- ذکر بحور نغمات اصولی چهار گانه؛

۴- ذکر بحور هشتگانه منشعب از اصول چهار گانه؛

۵- ذکر ترتیب نغمات دوازده گانه؛

۶- ذکر اوزان ششگانه؛

۷- ذکر شواذ سه گانه منشعب از اوزان ششگانه؛

۸- ذکر نغمات دوازده گانه‌ای که صفی‌الدین بدان اشاره کرده؛

۹- ذکر نغمات و زوائد؛

۱۰- بیان تأثیر نغمات در مزاجها؛

۱۱- توصیه‌ای به نوازندگان؛

۱۲- پایان رساله؛

وعدده المجموع من نظامی

بيت و مائه مع الختام

و کملت ارجوزه الاتغام

و الحمد لله على الاتغام

۲۶- شرح ارجوزه النغمات:

از محمد بن محمد بن احمد الذهبی (معروف به ابن صباح قرن ۸هـ)؛ آغاز نسخه: «ان فن الموسيقى يقتصر الى نغمات و ضروب فثبت ذلك في كتابي هذا، و خرجت به من نغمات و طروب و جعلتها ابواب نهايه الطالب و المطلوب، فاؤل ما نذكر النغمات و دوائر الطرب...». این ارجوزه که مورد شرح قرار گرفته با این بیت آغاز می شود:

دست عراق اوزهم فيروز

فروعها بينها مذکور

این نسخه به خط واضح نگاشته شده است.

۲۷- قصائد في الذكر و المدائح النبويه:

از عبدالغنی النابلسی (متوفی ۱۱۴۳ هـ / ۱۷۳۱ م)؛ (۳۰) شاعر صوفی و کثیرالتصنیف. (۳۱) این نسخه شامل قصاید و مدایح در غزل صوفی و مدح نبوی می شود و حدیث الخط بوده و فاقد اسم کاتب و تاریخ کتابت است.

۲۸- قصائد في الغزل:

از جلال‌الدین السیوطی (۹۱۱ هـ / ۱۵۰۵ م)؛ حافظ و مورخ و ادیب که صاحب تألیفات زیادی بوده. آغاز این نسخه افتادگی دارد و این چنین آغاز می شود:

فکم حملوا وفد الحجيج و زدوا

الى ان اتي اوطانه لم يخف جهلا

اولئك قوم سيد الخلق منهم

فقد احرزوا العلياء، و استكملوا المجدا

این نسخه به خط معمولی کتابت شده و اول و آخر آن ناقص بوده و شامل ۹ برگ / ورق می باشد.

۲۹- قول اقلیدس على اللحنون:

کتابی است در علم موسیقی که به عناوین دیگری نیز آمده است. به اصل این مخطوط و نسبت و تاریخ تألیف آن وقوف نیافته‌ام. آغاز آن چنین است: «بسم... و ما توفیقی الا بالله، قول اقلیدس على اللحنون و صنعه المعارف، فی مخارج الحرف و مسالك الاحاديث و جداول الحكماء و تحوالت الحویین و اقوال فيثاغورس». در این کتاب شناخت لحنها، به استقصا مورد بررسی قرار گرفته است. آخر این رساله ناقص بوده و به خط نسخ لطیف، کتابت شده است.

۳۰- الکافی الموسیقی: (۳۲)

از ابومنصور الحسین بن زبیه (متوفی ۴۴۰ هـ) (۳۲) از خواص شاگردان ابن سینا و ریاضیدان و متخصص در صناعت موسیقی و دارای تألیفات فراوان. این نسخه عکسی است از نسخه موزه بریتانیا. آغاز آن چنین است: «بسم... کتاب الکافی فی الموسیقی لابی منصور الحسین بن محمد بن محمد بن عمر بن زبیه...». این نسخه مشحون از خطاهای نحوی و تحریفات لغوی است. استاد زکریا یوسف نوشته: «این نسخه موزه بریتانیا تاکنون در پندار شرق شناسان تنها نسخه شناخته شده در دنیا بوده اما با تحقیقاتی که در این موضوع به عمل آوردم معلوم شد که نسخه دومی از آن در خزانه رضا در رامپور هند موجود است.»

کتاب الکافی از مهم ترین آثار در تاریخ موسیقی عرب است زیرا مؤلف آن بر منابع عربی‌ای که برخی از آنها از میان رفته‌اند تکیه و رجوع داشته است. در این کتاب نظرات و آرای آمده که با مطالب موجود در مؤلفات کندی و فارابی سازگاری ندارد.

نسخه دیگر آن، نسخه لاهور است که به خط فارسی واضح به سال ۱۰۷۳ کتابت شده و مقابله آن با اصل در همان تاریخ به انجام رسیده است.

۳۱- کتاب في الموشحات:

نام مؤلف آن بر من پوشیده مانده اول آن «بسم... من فرط نار اشتیاقی ولهفتی واحترافی، الفت حال التلافی، موشحافی العراق...».

این نسخه شامل ۷ ورق و به خط عادی کتابت شده است.

۳۲- کشف الهموم و الكرب فی شرح آله الطرب:

مجهول المؤلف. فارمر تألیف آن را ترجیحاً در قرن پانزدهم میلادی (قرن ۹ هجری) و مؤلف آن را اهل مصر، دانسته است.^(۳۳) این رساله مفصل که پیرامون آلات موسیقی نگاشته شده مباحثی در مورد ترکیب ارغن (ارغنون)، عود، چنگ، سنتور، دف و شبابه (نی / مزمار) همراه با عکسهایی از این آلات دارد. این نسخه، کامل بوده و واضح الخط و از نسخه کتابخانه نور عثمانیه در استانبول عکس برداری شده است.

۳۳- کمال ادب الغناء:

از حسن بن احمد بن علی الکناب، زنده در سال ۶۲۵ هجری مؤلف به سال ۶۲۵ هجری از تألیف آن فراغت یافته است. کتاب از بهترین آثار تألیف یافته در این دوره بوده و شامل ۴۳ فصل می باشد که در آن از موسیقی، طرب، غناء الحان، ایقاعات، اوتار و طرائق و ویژگیهای اخلاقی و فنی مغنی و نیز از آلات و الحان سخن رفته است. این نسخه که دارای خط زیبایی بوده توسط استاد زکریا یوسف تصحیح و انتشار یافته است.^(۳۵) ویژگی نسخه دیگر آن این است که دارای تملکات زیادی بوده و فاقد تاریخ و به خط ثلث زیبا، کتابت شده است.

۳۴- کنز الطرب و غایه الارب:

از شمس الدین الصیداوی (قرن ۸ هـ). اثری است در موسیقی و آلات همراه با اشعار و اراجیز. حاج محمد بن محمود دمشقی بیروتنی این کتاب را از روی نسخه‌های کتابت شده به سال ۱۳۲۰ هجری، استنساخ کرده است. این نسخه از آخر افتادگی دارد.

۳۵- المجموع فی علم الموسيقى و الطبوع:

اثر عبدالرحمن بن عبدالقادر (ت ۱۰۹۶ هـ). از جوزه‌ای است در موسیقی که به خط مغربی کتابت شده و فاقد اسم ناسخ و تاریخ نسخ می باشد. فارمر بخشی از آن را در قسمت اول از (مجموعه الکتاب الشرقیین عن الموسيقى) چاپ کرده و در همان منبع به زبان انگلیسی برگردان کرده است.^(۳۶)

۳۶- المدخل الی صناعه الموسيقى:

از فارابی (ت ۲۳۹ هـ / ۹۵۰ م). آغاز آن: «... ذکر تشووک النظر فیما تشتمل علیه صناعه علم الموسيقى المنسوبه الی القدماء و سألتنی ان ائبته فی کتاب اولفه و اتحرى فیہ شرحه و تکثیفه بما یسهل علی الناظر فیہ...». فارابی این کتاب را به عنوان درآمد کتاب (الموسیقی الکبیر) و جزئی از نگاشته است.^(۳۷) از این کتاب تعدادی نسخه دیگر در کتابخانه‌های اروپا یافت شده است.^(۳۸) این نسخه که عکسی از نسخه مجمع‌العلمی العراقی به شماره ۱۲۷۵ هجری است به خط معمولی جدید کتابت شده است.

۳۷- کتاب المصوتات الوتریه من ذات الوتر الواحد الی ذات العشره اوتار:

رساله کوچکی از کندی است در ۱۵ صفحه، مکتوب به خط نسخ نسبتاً خوب، کاملاً مضبوط نشده و شامل ۵ فصل می باشد که کاتب آنها را مقالات نامیده است. این نسخه حاوی مقاله اول

و دوم و بخشی از مقاله سوم است و در این صورت بخشی از آن از میان رفته است. کندی در این مقالات باقی مانده از این مباحث سخن رانده است.^(۳۹)

۱- دلایل فلسفی تعداد وترها در سازهای موسیقی؛

۲- تأثیر آهنگها در انسان و حیوان؛

۳- لوازم و مقدمات کاری یک موسیقیدان؛

۴- آهنگسازی و تأثیر آن در روح؛

۵- ایقاعات و تأثیر آن در روح؛

۶- قوانین انتقال از یک ایقاع (ضرب) به ایقاع دیگر؛

۷- نعمات و ترهای عود و هم‌سازی آنها با افلاک؛

۸- ترکیب نغمات اوتار و تأثیر آن در طبایع انسان؛

۹- برخی اشعار و ایقاعاتی که آهنگ گذاری شده‌اند.

۳۸- معرفه الرتب و المراتب:

مؤلف ناشناخته. آغاز آن: «باسم... کتاب فیہ الرتب و له عقل نسب (کذا) و انجام آن: «... و لعن... من یعلم هذه الدائرة لامره (کذا) اولاحمق و لعن الله لمن یخل به علی اهله و الحمد لله و حمد...». این نسخه به خط نسخ زیبا، کتابت شده است.

۳۹- الملاحی:

از ابوطالب المفضل بن سلمه النحوی اللغوی (وفات ۲۹۰ هـ / ۹۰۲ م)^(۴۱) از علمای لغت و صاحب تألیفات و استدراکات بر کتاب العین [خلیل]. این کتاب در میان آثار موسیقایی اثر ارزشمندی است. عباس العزوی آن را در ضمن کتابش «الموسیقی العراقیه فی عهد المفلول و الترکمان ص ۷۱» همراه با حواشی به چاپ رسانید. این نسخه به یاقوت مستعصمی منسوب است و بر آن تملکات زیادی مندرج است.

۴۰- الموسیقی الکبیر:

از ابونصر محمد بن محمد بن طرخان الفارابی (ت ۲۳۹ هـ). این کتاب شاید از مشهورترین آثار فارابی بوده که در آن تمامی ابعاد صنعت عملی و نظری موسیقی را مورد بررسی قرار داده است. فارابی کتاب را به دو بخش تقسیم کرده: بخش اول شامل درآمد صنعت موسیقی و بخش دوم شامل اصول صنعت موسیقی و ذکر سازهای مشهور و ایقاعات در الحان جزئی می شود. نسخه‌های دیگر این کتاب بدین قرار است:

۱- نسخه میلانو: واضح الخط؛ مکتوب به سال ۷۴۸ هجری

۲- نسخه لیدن [هلند]: با کتابتی دقیق به خط خلیل بن احمد بن خلیل به سال ۹۴۳ هجری

۳- نسخه مادرید: کتابت مغربی؛ بدون تاریخ؛ به خط ابوالحسن بن ابی کامل الکردی؛

۴- نسخه استانبول: به خط نسخ واضح؛ وجود دو صفحه حاوی یک قصیده در آخر آن؛ کتابت آن به سال ۹۳۸ هجری در قالب ۲ جزء و به خط عادی بوده است؛

۵- نسخه‌های به قلم علی بن رستم الکبکی به سال ۶۵۴ هجری

۴۱- المیزان فی علم الادوار و الاوزان:

مجهول المؤلف؛ از تألیفات قرن هشتم هجری؛ مکتوب به سال

۸۴۷ هجری ناقص المتن از باب هفتم تا آخر؛ حاوی فوایدی در

علم موسیقی و اراجیز در آهنگها، مکتوب به خط معمولی و غیر واضح در برخی جاها.

پی نوشت:

۱- همه آنچه از این دست نوشتهها که به زبان عربی نگاشته شده را نمی توان به تامل جزء میراث موسیقی عربی قلمداد کرد بلکه برخی از این دست نوشتهها و به ویژه نسخههایی که در این مجموعه از آنها یاد شده گرچه به زبان عربی به نگارش درآمده اما بسیاری از مباحث و اصول آن با حوزه موسیقی ایران زمین پیوند می خورد از جمله کتاب معروف الادوار صفی الدین ارموی - که نسخههایی از آن در پی معرفی خواهند شد - یکی از تألیفات بسیار مهم در موسیقی ایران و اکثر سرزمینهای اسلامی به شمار می رود و به زبان عربی نگاشته شده است. (مترجم)

۲- برای آگاهی از این دست کتب و مصادر قدیمی ینگریده به المخطوطات الموسیقیه العربیه مصادرها و اثرهای اروپا، غافل کامل الگوسی، مجله القیثار، بغداد، العدد ۵۵، تموز ۱۹۷۸.

۳- این کتاب به نهایه دیگری نیز شناخته می شود - الادوار فی معرفه النغم و نسب الابعاد و ادوار الایقاع؛

- الادوار فی معرفه النغم و الایقاع؛

مختصر فی معرفه النغم؛

- الادوار و الایقاع؛

- الادوار فی حل الایقاع؛

اما از آنجا که احتمالاً مقدم و اصلاح نسخه شناخته شده همان نسخه کنیخه نور عثمانیه (استقبال) به شماره ۳۴۵۲۴ با تاریخ ۶۲۳/ ۱۲۲۵ م با عنوان کتاب الادوار فی الموسیقی مشخص شده اطلاق این عنوان نسبت به دیگر اسامی صحیح تر به نظر می رسد. مکتب الادوار فی الموسیقی (ترجمه فارسی به انضمام متن عربی) مترجم: ناشناخته، به اهتمام آریو برزین رستمی، تهران، میراث مکتوب، چ اول، پاییز ۸۰، ص سیزده (مترجم)

۴- برای شرح حال او، نگار: فوات الوفیات ۱۳۶۲، تاریخ العراق بین احتلالین ۲۸۴/۱ الادوار فی الموسیقی همان ص ۱۲ - ۱۸ مقدمه نام نامه موسیقی ایران زمین، مهدی ستایشگر، تهران: اطلاعات، چ اول ۱۳۷۶ ج ۳ ص ۳۳۵ به بعد، دفتر المعارف بزرگ اسلامی، ج ۷ صص ۳۶۵ - ۳۶۰ (مترجم)

شخصی الدین در کتاب الادوار اشارهای به طریقه نگارش آهنگ نموده «طریقه من نوروز فی ضرب الرمل» را با اسامی نغمهها به صورت یح، یه، یب، ی، یب، ی، ح، ه، ج و تعداد نقرات آن ذکر نموده است. این آهنگ توسط مرحوم حسین علی ملاح ولی به طور صحیح و کامل توسط فرهاد فخرالدین با حفظ نغمه نگارش درآمده است. (ک نام نامه موسیقی ایران زمین همان ج ۲، ص ۲۴۸) (مترجم)

عنه شرح حال مؤلف، ناظم، دسترسی پیدا نکردم.

۷- فارمر از او با نام «ابن سعید الکنفی» یاد کرده (مصادر الموسیقی العربیه ص ۸۹).

۸- این رساله که حدود سی سال پس از کتاب الادوار و در پنج مقاله - هر مقاله دارای چند فصل است - تألیف شده است در بر دارنده مباحث علوم نظری و عملی موسیقی می باشد چنان که مقدمه رساله بر می آید مؤلف در رساله خود از شیوه حکمای یونانی پیروی کرده و ضمن بررسی نظرات ابنوسر فارابی (۲۳۹ - ۲۵۹ ه ق) ۹۵۰ - ۸۷۲ م) و ابوعلی سینا (۴۲۸ - ۳۷۳ ه ق) ۱۰۳۷ - ۹۸۰ م) خود مطالب جدیدی بر آنها افزوده است. تصحیحی تحقیقی از رساله شرفیه در سال ۱۹۸۲ م (۱۴۰۳ ه ق) به اهتمام الحاج هشتم محمد الرجب چلب و منتشر شده همچنین نسخه رساله شرفیه متعلق به کنیخه سلطان احمد سوم به شماره ۳۴۶۰ به همراه نسخه شماره ۳۴۵۲ کتاب الادوار از کنیخه نور عثمانیه استقبال به صورت عکسی در سال ۱۹۸۴ میلادی به زور طبع آراسته گردیده و ترجمه فرانسه این رساله و کتاب الادوار در جلد سوم موسیقی عرب اثر درلازیه چاپ شده است. به پایه تحقیقاتی که تاکنون صورت پذیرفته اند مقدمه نسخه های رساله شرفیه به شماره ۵۷۳ و تاریخ کتابت ۶۶۶ ه ق (۱۲۶۷ م) در کنیخه دانشگاه بیل (آمریکا) قرار دارد (به نقل از کتاب الادوار فی الموسیقی، همان صص هفتم هجدهم مقدمه) (مترجم)

۹- از آثار دیگر صفی الدین: کتاب (الادول)، (الایقاع) به زبان فارسی، (کنفی من الشافی) (المروض والقوافی) و (البدیع).

۱۰- در مورد تاریخ وفات وی اختلاف است: نگر: العزالی الموسیقی العربیه فی عهد المنول والترکمان ص ۶۴؛ کشف الظنون ۱۳۳۶؛ انز کالی، الاعلام ۵۹۷۷؛ کحاله معجم المؤلفین ۱۳۷۱۰.

۱۱- سوی کتاب دیگری به نام ازین الالحان فی علم التألیف و الایقان دارد

۱۲- بدر استاس کرملی یکی از نسخه های این دست نوشته (یعنی نسخه تکیه خلدیه) را در مجله المشرق ۴ (بیروت ۱۹۰۱) صص ۴۷۶ - ۴۷۸ معرفی و شناسایی کرده است.

۱۳- العزالی: زندگانی موسیقی العربیه ص ۵۸، بغداد ۱۹۶۴.

14 H.G. Farmer: Historical Faets for the Arabian Musical Influence

p. 256 - 257.

۱۵- زکریا یوسف آدر کتاب مؤلفات الکندی الموسیقیه، الکندی را نخستین کسی می داند که از گام عربی نام برده است و نظرات وی را پایه ای برای مباحث موسیقیدانان بعد از وی نظیر فارابی دانسته است. یوسف شوقی آدر کتاب رساله الکندی فی خبر الصنعه التألیف انیز الکندی را نخستین کسی می داند که نغمات را با حروف ابجد نامگذاری کرده و این روش در اروپا تا قرن دهم شناخته شده نبوده است. علی رغم برخی پراکنده گیهای مباحث و استفاده وافر از یک یا چند واژه خاص در معنی مختلف باز هم آنچه تا حد زیادی به چشم می خورد حضور مؤثر الکندی در جهت تثبیت و از گان موسیقایی در تاریخ موسیقی عرب و به تبع آن بخش عمده ای از موسیقی نظری ایران است. (به نقل از: معرفی پنج رساله موسیقی از الکندی، حمید رضا پاسور، فصلنامه موسیقی ملهور، شماره ۱۶، تابستان ۱۳۸۱ ص ۱۲۴). مترجم ۱۶- این تمرین قدیم ترین سند موسیقایی در یک آهنگ تدوین یافته عربی است این قسمت از رساله توسط استاد زکریا یوسف تحت عنوان (تمرین نواختن عود) به طور جداگانه همراه با علامات جدید موسیقی و چاپ عکس متن دست نوشته منتشر یافته است.

۱۷- مؤلفات الکندی الموسیقیه بغداد، ۱۹۶۲ ص ۲۹.

۱۸- رک فهرست ابن الکندی (چاپ فولکلر)، ۲۵۵ - ۲۶۱؛ البیهقی، تاریخ حکماء الاسلام، ۴۱؛ القفطی، اخبار الحکماء، ۲۴.

۱۹- ابن ندیم همان

۲۰- در مورد مقوله لحن و تلحین رجوع کنید به نگاهی اجمالی به سیر تحول مفهوم لحن در موسیقی جهان اسلام، همان اسمعی، فصلنامه موسیقی ملهور، شماره ۱۲، پاییز ۱۳۸۰ ص ۵۷، به بعد (مترجم)

۲۱- طبقات الاطباء، ۲۲۱؛ زکریا یوسف مؤلفات الکندی الموسیقیه ص ۲۷، بغداد ۱۹۶۲. H.G. Farmer: The Influence of Music From Arabic sources, London 1926, p.15.

۲۲- نام دیگری از این شرح که به آن برخورد کرده: شرح المختصر فی الموسیقی است. ۲۴- الخونساری، روضات الجنات، انز کالی، الاعلام ۱۵۹۵.

۲۵- الضوء اللامع، ۳۲۸/۵.

۲۶- همان منبع

۲۷- در میان منبع و تراجم چیزی که بیانگر پرداختن مبارک شاه به شرح مذکور باشد نیل نیست

۲۸- نگر: مجله المشرق، الجزء ۱۲، ص ۸۹۷، این کتاب با نام جواهر النظم فی معرفه الانغام نشر یافته است.

۲۹- جنگریده: الموسیقی العربیه، همان، پیوست سوم ص ۱۰۳.

۳۰- تاریخ الجبرتی، ۱۵۴/۱؛ زکی میلر کدالتوف الاسلامی، ۳۱۲/۲.

۳۱- از تألیفات موسیقایی او: ایضاح الدلالات فی سماع الالات است که به چاپ رسیده است.

۳۲- این رساله را استاد زکریا یوسف در قاهره به سال ۱۹۶۴ تصحیح و به چاپ رسانیده است.

۳۳- تاریخ الحکماء ص ۹۹؛ کشف الظنون، ۱۶۲/۱؛ عیون الانباء، ۱۹۲؛ الاعلام، ۲۷۸/۲.

۳۴- غرر معاصر الموسیقی العربیه ص ۱۱۱.

۳۵- مجله المورده بغداد، به یاد اندک، المجلد الثانی، المجلد الثانی، سنه ۱۹۷۳ ص ۱۰۱ - ۱۵۴؛ انیز استاد غطلس عبدالملک خشیه در مکتبه العربیه به سال ۱۹۷۵ میلادی آن را انتشار داده است. همچنین دکتر حسین علی محفوظ شرحی بر این نسخه نوشته است. مجله القیثار، المجلد ۲۷، کانون الثقی، ۱۹۷۷، ص ۱۲.

۳۶- منظومه دیگری در نغمات و طبایع آن که مأخوذ از این کتاب است موجود می باشد که فلرمر آن را با ترجمه انگلیسی در مجله الجمعیه الملکیه الانبویه لندن (آوریل ۱۹۳۱) و (ژوئیه ۱۹۳۲) به چاپ رسانده است. نیز رک به ژانده الموسیقی العربیه، همان.

۳۷- کتاب موسیقی کبیر فارابی در سال ۱۹۶۷ در قاهره به چاپ رسید استاد زکریا یوسف کلر تصحیح این کتاب را نیمه تامل راه کرده است.

۳۸- العزالی: زندگانی موسیقی العربیه همان ص ۴۱ - ۴۲.

۳۹- مؤلفات الکندی الموسیقیه همان ص ۲۰.

۴۰- جیمز روبینز این کتاب را به انگلیسی ترجمه کرده و آن را همراه با حواشی و تحقیقات هنری فارمر و تصحیحات کرنگودر سال ۱۹۲۸ در مجله الجمعیه الانبویه به چاپ رسانیده است. نسخه ای از این مطبوع در کنیخه موزه عراق موجود است.

۴۱- معجم الادباء، ۱۷۰/۷.

۴۲- تصحیح و نشر این نسخه در قالب مجلدی ضخیم توسط استاد غطلس عبدالملک خشیه تحت نظارت و مراجعه دکتر محمود احمد حنفی به انجام رسیده است. این کتاب به فارسی نیز ترجمه شده است. رک کتاب موسیقی کبیر، تألیف ابنوسر فارابی، ترجمه دکتر آذر نائش، آذرنوش، چاپ اول پاییز ۱۳۷۵، تهران پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی (مترجم)

